

Ο λογοτεχνικός κανόνας υπό διαπραγμάτευση στα λογοτεχνικά κείμενα για τους πολιτικούς πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη

Ευανθία Βλαχάβα* - Σμαράγδα Κωστούδα**

Γενικό θεωρητικό πλαίσιο

Η εκπαίδευση επί δεκαετίες στην Ελλάδα έθετε ως σκοπό της τη σφυρηλάτηση της εθνικής ταυτότητας, προβάλλοντας την εθνική αυτοσυνείδηση ως ηθική τάξη πραγμάτων¹ και ανάγοντάς την σε μηχανισμό συγκρότησης του έθνους. Μετά τη συγκρότηση του ελεύθερου ελληνικού κράτους η επίσημη εκπαιδευτική πολιτική με τη συνεπικουρία του κρατικού σχολικού συστήματος καλλιέργησε και προώθησε συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τα οποία θεωρήθηκαν δείκτες –κριτήρια εθνικής ιδιαιτερότητας². Καθώς η λογοτεχνία διδάσκεται με στόχο τη διεύρυνση της εθνικής συνείδησης είναι φυσικό να στηρίζεται σε μια φιλολογική εθνική παράδοση η οποία τεκμηριώνει την πολιτισμική ιδιαιτερότητα του έθνους³. Από την άλλη όμως η υπονόμευση της κυρίαρχης ιδεολογίας από τη λογοτεχνία είτε υποτιμάται από την πολιτική εξουσία είτε συνηθέστερα εκλαμβάνεται ως κίνδυνος. Όσο ο ψυχρός πόλεμος διαχωρίζει την Ευρώπη και τον κόσμο ολόκληρο σε δύο μπλοκ, ο μηχανισμός του εκπαιδευτικού συστήματος μεταδίδει και διαχέει την εθνική ταυτότητα, επιλέγοντας το ίδιο τον τρόπο με τον οποίο οι μαθητές θα κατανοήσουν τον εθνικό τους αυτοπροσδιορισμό⁴. Αδιαμφισβήτητα η λογοτεχνία αποτελεί τμήμα της εθνικής κουλτούρας. Παραμένει όμως το ερώτημα σε ποιο βαθμό η επίσημη εκπαιδευτική πολιτική δύναται μέσω του λογοτεχνικού κανόνα να επενδύει στα εθνικά ιδεολογήματα. Ο λογοτεχνικός κανόνας υποστηρίχτηκε θεσμικά μέσω του σχολείου ως «*παιδευτική εντολή*»⁵ και λειτούργησε σε όλο το φάσμα της εκπαίδευσης ως μηχανισμός εννοιολόγησης του έθνους.⁶ Για να λειτουργήσει υπέρ μιας ιδεολογίας ο λογοτεχνικός κανόνας διαμορφώνεται από συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες και επιπλέον κατασκευάζεται και ανάγεται σε κανονιστική αρχή από το εκπαιδευτικό σύστημα⁷. Μετά τη μεταπολίτευση εγκαταλείφθηκε οριστικά η αντίληψη ότι η διδασκαλία της λογοτεχνίας έχει φρονηματιστικό, σωφρονιστικό ή ηθικοπλαστικό προσανατολισμό⁸. Κατά συνέπεια η άποψη του Καγιαλή⁹ ότι το μάθημα τα λογοτεχνίας λειτουργεί καθαρά εθνοκεντρικά δεν ισχύει κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Βέβαια θα μπορούσε κάποιος να προβεί σε μια προσέγγιση ότι μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού η λογοτεχνία δεν αποσκοπεί να υπηρετήσει, να προβάλλει, να προωθήσει και να στηρίξει ξεκάθαρες πολιτικές ιδεολογίες. Από την άλλη στην άτυπη στοχοθεσία της

* Η Ευανθία Βλαχάβα είναι φιλόλογος με μεταπτυχιακό τίτλο στην Ψυχοπαιδαγωγική της ένταξης» με κατεύθυνση στις «Ψυχοπαιδαγωγικές συνιστώσες της πολυπολιτισμικότητας».

** Η Σμαράγδα Κωστούδα είναι δασκάλα, διευθύντρια σε δημοτικό σχολείο με μεταπτυχιακό τίτλο στην Ψυχοπαιδαγωγική της ένταξης» με κατεύθυνση στις «Ψυχοπαιδαγωγικές συνιστώσες της πολυπολιτισμικότητας» και υποψήφια διδάκτορας στο τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής του Α.Π.Θ.

¹ Saatsi 2012, 556.

² Βόντσα 2005.

³ Λέκκας 1989.

⁴ Γκοτσόπουλος 1995, Καρανάτση, Σταμέλο 2001.

⁵ Τζιόβας 1998.

⁶ Τζούμα 200, 89.

⁷ Αποστολίδου 1997, 43, Περπιράκη 2010.

⁸ Γαραντούδης 2005.

⁹ Καγιαλής 1994.

εντάσσεται και η εγχάραξη ερμηνευτικών σχημάτων κατανόησης του κοινωνικού ίσως και πολιτικού χώρου.

Ερευνητικά ερωτήματα

Ποια η αποδοχή της λογοτεχνικής παραγωγής που αντίκειται στον ευρύτερο ιδεολογικό και κοινωνικό προσανατολισμό;

Ένα λογοτεχνικό έργο που εκφράζει μη παγιωμένες και συνεπώς μη ευρύτατα αποδεκτές πολιτικές ή κοινωνικοοικονομικές αντιλήψεις ποια θέση θα έχει στα σχολικά εγχειρίδια;

Ποια είναι τα κριτήρια για ένταξη ενός λογοτεχνικού κειμένου σε έναν νέο, αναθεωρημένο λογοτεχνικό κανόνα;

Πώς ορίζεται η έννοια της κανονικότητας. Πόσο κανονικό, δηλ. αποδεκτό θα είναι ένα βιβλίο που υποστηρίζει πως η ζωή των παιδιών του εμφυλίου (μετά το παιδομάζωμα ή βίαιη μετακίνηση) ήταν εξαιρετική στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης;

Πόσο αυτό συμβάλλει στην άμβλυνση του διπλού καπιταλισμός–κομμουνισμός, αφού σαφώς και η λογοτεχνία συμβάλλει στην πολιτική ωριμότητα, στην επανεξέταση παγιωμένων αντιλήψεων και πολιτικών φανατισμών;

Πώς βιώνεται η μετακίνηση των παιδιών: ως τραύμα, αντιξοότητα ή φυσική προσωπική επιλογή των γονέων ή ως αναγκαιότητα;

Μεθοδολογία

Ως ερευνητική μέθοδος επιλέχθηκε η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, η προσφορότερη μέθοδος για την ανάλυση, τη διερεύνηση του περιεχομένου των βιβλίων και τον εντοπισμό των προθέσεων του συγγραφέα.¹⁰

Ανάλυση των κειμένων

Πρώτο βιβλίο

Από τις όχθες του Αλιάκμονα στον Μολδάβα του Μιχάλη Θεοδώρου.

Στο βιβλίο αυτό ο συγγραφέας παρουσιάζει τη ζωή του Άγγελου, ενός παιδιού από τα χωριά του Γράμμου, που μετά τη φρίκη της κατοχής και της μεταβαρκιζικής περιόδου μαζί με άλλα παιδιά στέλνεται στη Λαϊκή Δημοκρατία της Τσεχοσλοβακίας. Εκεί μεγαλώνει, σπουδάζει, γνωρίζει τη φιλία και τον έρωτα, αλλά λαχταρά να επιστρέψει στην πατρίδα του, την Ελλάδα. Τελικά επαναπατριάζεται, αλλά βρίσκει μια κατάσταση διαφορετική από αυτήν που ονειρευόταν και περίμενε.

Ποιος είναι ο «άλλος»; η εικόνα του «άλλου»:

Το κεντρικό πρόσωπο είναι ο Άγγελος, το παιδί που μετά τον εμφύλιο ενηλικιώθηκε στη νέα του πατρίδα, την Τσεχία, που στην πραγματικότητα αισθάνεται ως πολιτικός εξόριστος στην Ανατολική Ευρώπη.

Στο βιβλίο δεν επισημαίνονται στερεότυπα κοινωνικά αλλά διακρίνονται οι φιλικές σχέσεις με τους Τσέχους σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής.

Βέβαια διακρίνονται παγιωμένες πολιτικές αντιλήψεις όπως οι αναφορές στον κυβερνητικό στρατό. Στις σελ. 29, 30 υπάρχει αναφορά στο άδικο προς τους κομμουνιστές, στις οργανώσεις ΕΑΜ, ΕΠΟΝ ΚΑΙ ΕΛΑΣ αλλά και στο ΚΚΕ ως πυρήνα των αντιστασιακών

¹⁰ Κυριαζή 1999, Βάμβουκας 2002, Πάλλα 1992, Duverger 1990.

δυνάμεων που αγωνίζονται για τη λευτεριά της Ελλάδας. Στηλιτεύεται το καθεστώς Μεταξά καθώς αρνήθηκε να απελευθερώσει τους κομμουνιστές. Οι σκληρές λέξεις και φράσεις «εξαπατήθηκαν», «οπλοφόροι που συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς τώρα χτυπούν το λαό» (σελ.31), παρακράτος, δηλητήριο, κράτος, ξενόδομη εξουσία (σελ. 36), «ο Σκόμπι όρισε την ημερομηνία αποστράτευσης του ΕΑΜ». Είναι σκληρός ο χαρακτηρισμός στη φράση «η ελληνική ολιγαρχία στηρίζεται στους Άγγλους» (σελ. 32). Οι δολοφονίες αγωνιστών και τα βασανιστήρια σε ημερήσια διάταξη, στα Γραμμοχώρια οι «επισκέπτες». Μια θετική εικόνα δίνει η συμφιλίωση μετά τις κακές μέρες. «Στις 27 Μαρτίου 1948 η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση αποφάσισε να φυγαδεύσει τα παιδιά που βρίσκονταν στην Ελεύθερη Ελλάδα πριν καεί ο τόπος από τις αμερικάνικες βόμβες Ναπάμ» (σελ. 37).

Πρόκειται για μια άλλη αλήθεια, τη δική τους αλήθεια. Δαιμονοποιούνται οι Αμερικανοί και οι Άγγλοι και από την άλλη καταρρίπτεται η παλιά άποψη ότι οι κομμουνιστές στον εμφύλιο ήταν οι κακοί. Οι κακοί ήταν του παρακράτους και είναι άξια θαυμασμού «τα ελληνόπουλα που πολεμούν με τους νέους κατακτητές, Άγγλους, Αμερικάνους» (σελ. 52).

Στη σελ. 69 αναφέρεται η προπαγανδιστική διάσταση στην περιγραφική προσέγγιση της ζωής στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης:

«Στην Ελλάδα ποτέ δε σταμάτησε η μαύρη προπαγάνδα εναντίον των πρώην σοσιαλιστικών χωρών. Μιλούσαν και μιλούσαν για τη «μαύρη ζωή» που περνούσαμε, πως ζούσαμε σε στρατόπεδα, πως δουλεύαμε χωρίς να παίρνουμε λεφτά και πως για φαγητό στεκόμασταν στη σειρά με την караβάνα στο χέρι. Σήμερα μιλούν για δικτατορικά καθεστώτα και πως όλοι μας εκεί περάσαμε από φυλακές και εξορίες».

Στη συνέχεια προχωρώντας σε πιο σύγχρονη εποχή με διεισδυτική κριτική πολιτική ματιά εκφράζεται αλλά και στηλιτεύεται η αλήθεια για τη βελούδινη επανάσταση, μια ευκαιρία να «ληλατήσουν οι μαφιόζοι τη λαϊκή περιουσία» (σελ. 70).

Η οικογένεια:

«οι μάνες ξεπροβόδισαν τα μανάρια τους μέχρι το αγνάμι». Δεν περιγράφεται καμία σκηνή αποχωρισμού αν και η στέρηση της οικογένειας θα έπρεπε να γίνεται αισθητή. Η αναφορά στην οικογένεια της ενηλικίωσης είναι πιο έντονη. Ο Άγγελος σέβεται τις γυναίκες, παντρεύεται και αργότερα χάνει τη γυναίκα του.

Η πατρίδα, ο τόπος, ο οικείος χώρος της παιδικής ηλικίας:

Ο Αλιάκμονας ορίζεται ως «εθνικός ποταμός» (σελ. 15) που πηγάζει και εκβάλλει σε ελληνικό έδαφος. Εκφράζεται μια παραδοσιακή αντίληψη του εθνικού χώρου και σαφής γεωγραφική οριοθέτηση. Η ανεμελιά της παιδικής ηλικίας αναιρεί την ύπαρξη τραύματος που αργότερα με τον πόλεμο έρχεται. Ο οικείος χώρος εξιδανικεύεται με την αναφορά στους μύθους με πρωταγωνιστή το φίδι, την αρκούδα (σελ. 23). Το χωριό του έσβησε στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου ήταν στο Γράμμο (38) και μάλιστα τα κατέστρεψαν οι αμερικάνικες βόμβες Ναπάμ. Στη σελ. 62 αναφορά και στο Λιβάδι, που καίγεται από τον κυβερνητικό στρατό. Τα διπλά ονόματα (σελ. 17) Σλάτινα=Χρυσή θεωρείται φυσικό να υπάρχουν, ορίζοντας το χώρο και ως προς τη γλώσσα των κατοίκων. Το ζεύγος ποταμών Αλιάκμονας-Βλάβα αποτελεί το σύμβολο δύο χωρών και δύο ζωών, το χώρο της παιδικής ηλικίας των ηρώων, που διαμορφώνει το χαρακτήρα της ενήλικης ζωής.

Όσο για τη δεύτερη γενιά , τη Μαριγούλα, έχει δυο πατρίδες, μιλά δυο γλώσσες αλλά προτιμά να μείνει στην Τσεχία, όπως αναφέρεται στη σελ. 81: «*οι πιο μαύρες ώρες της ζωής της, οι μέρες πριν τον επαναπατρισμό*», ξεριζωμός, κλάμα, έκλαιγε γιατί θα αποχωριζόταν τον Pavel. Η νοσταλγία είναι έντονη μόνο για τους μεγαλύτερους.

Ο επαναπατρισμός:

«στην *Ελλαδίτσα μας*», ο Άγγελος ακούει τη μητρική γλώσσα, αλλά συνεχίζει να έχει άλλη εικόνα. Στη μνήμη του υπάρχει το νέο πανέμορφο χωριό με εικόνες του εμφυλίου ακόμη. Ο ίδιος και άλλοι Έλληνες της Τσεχίας δεν πήραν την τσεχική υπηκοότητα ενώ μπορούσαν, θεωρούσαν πως έτσι θα απαρνιούνταν την πρώτη πατρίδα τους. Η νοσταλγία ανυπόφορη αλλά όταν επαναπατρίστηκαν πέσανε θύμα της νοσταλγίας τους. Άφησαν την οργανωμένη και ξέγνοιαστη ζωή στην Τσεχία και ήρθαν στην πολυπόθητη πατρίδα που τους απογοήτευσε. Αλλά¹¹ οι επαναπατρισθέντες γενικότερα δε γνωρίζουν την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα και δυσκολεύονται να προσαρμοστούν. Μετά την έντονη νοσταλγία το τραύμα του επαναπατρισμού αποδεικνύεται πιο έντονο.

Η εμμονή στον επαναπατρισμό δημιούργησε πόνο στα παιδιά, μια τροχοπέδη στην ομαλότητα της προσωπικής τους ζωής και στη συναισθηματική τους εξέλιξη: «*όχι σχέσεις και παντρείες με ντόπιους. Θα φύγουμε, ...για την πατρίδα μας*».

Η χώρα υποδοχής:

Στο βιβλίο το κέντρο της αφήγησης δεν είναι τόσο το ταξίδι, αλλά η εξαιρετική υποδοχή από τους ντόπιους:

«*Η όμορφη Πράγα, η ελεύθερη Τσεχία, υποδέχθηκε με ζεστασιά και φροντίδα τα ταλαιπωρημένα από τον πόλεμο ελληνόπουλα. Τα τάισε, τα έντυσε, τα αγάπησε και ξαναβρήκαν το παιδικό τους χαμόγελο. Η αλλαγή της ζωής προς το καλύτερο με τη φροντίδα του κράτους*».

Η ιστορική αλήθεια υποστηρίζεται και με αναφορά σε γεγονότα πριν και μετά τον σοσιαλισμό στην Τσεχία: οικοδομείται μια νέα δίκαιη σοσιαλιστική κοινωνία, ενώ αστοί υπονομεύουν το κράτος και στις αλλαγές στη γεωργία με τη δεσποτική κυριαρχία στους αγρότες. Η οικογένεια του Μιλάν δυσκολευόταν από τη νέα πολιτική κατάσταση Στερήθηκε την περιουσία της (σελ. 39, 40). Στην Τσεχία ο Άγγελος βρίσκει την ανεκτίμητη φιλία. Ο Άγγελος στην Τσεχία δεν έχασε την εικόνα του χωριού του. Στο νέο περιβάλλον της χώρας υποδοχής έψαχνε «*τόπους σημεία για ομοιότητες λεπτές μυρωδιές και χρώματα που θύμιζαν την πατρίδα του*» αλλά η καρδιά του χωράει δύο πατρίδες, την Ελλάδα και την Τσεχία (σελ. 42).

Είναι αξιοσημείωτο ότι όλα τα παιδιά εντάσσονται στο εκπαιδευτικό σύστημα της Τσεχίας. Ο δεσμός με την πατρίδα, όμως νοερά, διατηρείται:

«*Προκόβαμε και θέλαμε μαζί μας να προκόψει και η Ελλάδα μας*».

Ο Άγγελος διαχέει τους αρχαίους μύθους του Ορφέα ένα μέρος της ταυτότητάς του, στους Τσέχους συμφοιτητές του, ενώ παράλληλα έρχεται σε επικοινωνία με την ευρωπαϊκή κλασική μουσική. Η Τσεχία είναι χώρα με κουλτούρα και πολιτισμό, θέατρα, συναυλίες, πόλη του ευρωπαϊκού πολιτισμού:

«*Πόσο αλλάξαμε και εμείς (τα πρώην άβγαλτα χωριατόπουλα) κοντά τους* (σελ. 69). Ο Άγγελος αναρωτιέται:

---

¹¹ Αγγελίδης 2000, 39.

«Ποια θα ήταν η μοίρα μας στην πατρίδα μας την Ελλάδα...».

Αν επιζούσαν θα γινόταν τσομπάνοι, φαντάροι, αγρότες, εργάτες, μετανάστες στη Γερμανία. *«Η φυγή μας αν και αναγκαστική ήταν ο λυτρωμός μας»* (σελ. 70, 71). Η άποψη πως η μετακίνησή τους ήταν σωτήρια αποδίδεται στην πιθανή μετέπειτα εξέλιξή τους στην Ελλάδα και όχι στις πραγματικές αιτίες μετακίνησής τους, όπως ίσως η προσπάθεια να απομακρυνθούν τα παιδιά για να γλυτώσουν τη ζωή τους.

Η ταυτότητα του Άγγελου:

Είναι παιδί του βουνού ενώ ο φίλος του Μιλάν είναι παιδί του κάμπου, αλλά πέρα από την ίδια ηλικία έχουν και παρόμοια βιώματα. Ήταν ίδιος ο βάρβαρος κατακτητής στην πατρίδα του Άγγελου και στην πατρίδα του Μιλάν (σελ. 38). Όταν επαναπατριάζεται ο Άγγελος ακούει τους μετανάστες να μιλούν τη μητρική τους γλώσσα αλλά δεν ενοχλείται.

«Η μητρική γλώσσα είναι μέσο προσωπικής ύπαρξης, διάυλος σύνδεσης με τη μακρινή πατρίδα».

Σίγουρα ανέπτυξε μία πιο ελεύθερη αλλά και πολυπολιτισμική ταυτότητα. Ως συστατικό στοιχείο ταυτότητας εντοπίζεται και η αρχαία Ελλάδα με τα μάτια του Τσέχου δασκάλου *«τα μνημεία, μνημεία του μεγαλείου της ανθρώπινης δημιουργίας»* αν και οι γνώσεις του Άγγελου για την ιστορία και την αρχαία Ελλάδα παραμένουν ελλιπείς (σελ. 52). Η ταυτότητά του διαμορφώθηκε και από τον πόλεμο: *«Θαύμαζε αυτούς, τους αντάρτες του ΣΔΕ που πολεμούσαν για μια καλύτερη Ελλάδα»* (σελ. 54).

Στη συνέχεια υμνεί τους αντάρτες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο επίσημος στρατός αναφέρεται ως αστικός, στηλιτεύονται οι βιαιότητες του κυβερνητικού στρατού, τα μέλη του οποίου χαρακτηρίζονται ως *«φασιστοειδή αντικείμενα, λυκάνθρωποι»* (σελ. 63). Βέβαια ο έρωτας τον διαμορφώνει και τον εξυψώνει. Στην Ελλάδα ο Άγγελος διατηρεί την ευγένειά του, στην καθημερινή συμπεριφορά του αν και εντοπίζει συμφέρον στις ανθρώπινες σχέσεις καθώς βλέπει ότι οι Έλληνες δε χαιρετούν.

Η σύγκριση της κατεστραμμένης από τους εργολάβους Αθήνας και της όμορφης Πράγας ακολουθεί φυσικά στη σκέψη όπως και το αποτέλεσμα της σύγκρισης ότι και οι δύο πόλεις έχουν πολιτισμό και ιστορία. Στον επίλογο ένα ταξίδι στη Πράγα δεκαεπτά χρόνια μετά τον επαναπατρισμό δημιουργεί νοσταλγία για τη παλιά Πράγα: *«Άλλαξε και αυτή η λεωφόρος Λένιν έγινε Ευρώπης»* (σελ. 115). Πικρή η διαπίστωση ότι η παράδοση, η ποιότητα και η εθνική υπερηφάνεια υπέκυψαν στο βωμό του κέρδους (σελ. 118). Και στη σελ. 121: *«Μετά την ανατροπή του σοσιαλισμού η απότομη άγρια καπιταλιστική κυριαρχία-εισβολή, δημιούργησε τρανταγμούς και γενικευμένο άγχος στη ζωή των πολιτών».*

Ο πατριωτισμός του Άγγελου παραμένει ιδεαλιστικός: *«η πολύχρονη προσφυγιά συνέβαλε στον υπερβολικό μας συντηρητισμό στις έννοιες πατρίδα, πατριωτισμός, εθνικότητα»* (σελ. 84).

Δεύτερο βιβλίο

Πατρίδα από βαμβάκι της Έλενας Χουζούρη.

Στο δεύτερο βιβλίο σκιαγραφείται η εικόνα του Στέργιου, ενός ιδεολόγου αριστερού γιατρού, που μετά τον εμφύλιο πόλεμο καταφεύγει εξόριστος στην Τασκένδη.

Το βιβλίο με κριτική ματιά παρακολουθεί την εθνική ιδεολογία που εξελίσσεται μετά τον εμφύλιο σε εθνικοφροσύνη. Ο εθνικισμός μετά τον εμφύλιο θα αλλάξει περιεχόμενο, στόχο και φορέα και θα γίνει *«εθνικοφροσύνη»* και η ρητορεία και η ιδεολογία του είναι όργανο για

αποκλειστικά εσωτερική χρήση, όπλο στον αντικομμουνιστικό αγώνα¹². Εχθρός εδώ στο μετεμφυλιακό ελληνικό εθνικό κράτος θεωρείται όποιος πιστεύει σε άλλη ιδεολογία από την κυρίαρχη. Η ελληνικότητα στην πολιτική της διάσταση μετουσιώνεται σε «εθνοπροσύνη» ενώ η απειλή στην πολιτική «κατασκευή» της ελληνικότητας έρχεται εκ των έσω. Το στίγμα της «αντεθνικότητας» θεσμοθετήθηκε σε όλες τις εκδηλώσεις του δημόσιου βίου της χώρας, ενώ οι πολίτες διακρίνονταν σε *εθνικόφρονες* και *μη*. Οι πρώτοι είχαν τη δυνατότητα να συμμετέχουν ελεύθερα στις πολιτικές διαδικασίες, να διεκδικήσουν θέσεις στον κομματικό μηχανισμό, να επιλέξουν το επάγγελμά τους, ενώ οι υπόλοιποι αν δεν ήταν φυλακισμένοι ή εκτοπισμένοι, ήταν πολίτες υπό αίρεση. Κριτήριο της διάκρισης ήταν το φρόνημα και όχι η πράξη. Στους μη εθνικόφρονες δεν περιλαμβάνονταν μόνο οι κομμουνιστές, αλλά και ένα ευρύτερο φάσμα πολιτών που δεν αποδέχονταν τις διακρίσεις.¹³

Ποιος είναι ο «άλλος»; η εικόνα του «άλλου»

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της εμφυλιοπολεμικής λογικής είναι η δαιμονοποίηση του αντιπάλου. Ο αντίπαλος είναι πάντα κακός και θεωρείται προδότης. Ο Στέργιος, ιδεολόγος αριστερός, θεωρείται για την Ελλάδα, την πατρίδα του, ο εχθρός, ο οποίος πρέπει να απομακρυνθεί και ο οποίος αν και επιθυμεί να επιστρέψει δεν του δίνεται η άδεια γιατί μπορεί να τη βλάψει όπως με *ειρωνικό ύφος* περιγράφει η συγγραφέας:

«...Μπορεί να ήθελε και να ήθελες να επιστρέψετε, όμως κι εκείνη και εσύ, προπαντός εσύ, είσαι πάντοτε ανεπιθύμητος, γιατρέ, persona non grata, κινδυνεύει η χώρα σου αν επιστρέψεις σ' αυτήν, τις οίδε τι μπορεί να της κάνεις, σε τι φρικτές ατραπούς να τη σύρεις, τι δηλητήρια να κρύψεις πίσω από τις δήθεν ιατρικές σου συνταγές, άρα...» (σελ. 16).

Για τους δεξιούς που έχουν επικρατήσει, η αντίπαλη παράταξη χαρακτηρίζεται από μειωτικούς χαρακτηρισμούς που αποδεικνύουν ένα ιδιότυπο ρατσισμό που αναπτύσσεται μέσα στην ομάδα τους, καθώς κυριαρχούν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις, που υποδηλώνουν την αρνητική στάση απέναντι σ' αυτούς που διαχωρίζονται ιδεολογικά. Έτσι οι αριστεροί είναι «*συμμορίτες*» (σελ. 42), «*παράνομοι, εκτός νόμου, κάτι σαν ληστές εγκληματίες και κάτι παραπάνω... Κατσαπλιάδες! .. αποβράσματα και μιάσματα...*» (σελ. 83).

Στο γάμο του αδελφού του Στέργιου κι ενώ αυτός είναι εξόριστος στην Τασκένδη, οι συγγενείς της νύφης σχολιάζουν: «*Ο αδελφός του τι με λες δις εις θάνατον...*», «*Συμμορίτης, κατασαπλιάς, μπορεί και στο παραπέτασμα*». (σελ. 179).

Η οικογένεια

Ο έλεγχος της εθνοπροσύνης βασιζόταν σε έρευνες για τη δράση όχι μόνο των ίδιων των ατόμων αλλά και των στενών τους συγγενών¹⁴. Ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά των «έκτακτων μέτρων», τα οποία θεσμοθέτησε η κυβέρνηση της Αθήνας δηλαδή την καθιέρωση της συλλογικής ευθύνης των μελών της οικογένειας. Είναι σκληρό όχι μόνο σ' αυτούς που συμμετέχουν ενεργά αλλά και στα μέλη των οικογενειών τους, που δε φέρουν καμία ευθύνη. Σύμφωνα με τον Αλιβιζάτο¹⁵, θα ήταν παράλογο μια χώρα σαν την Ελλάδα χωρίς παράδοση σεβασμού των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών, να τηρήσει κάποιες αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατίας, σε μια εποχή γενικευμένης πολιτικής κρίσης.

¹² Μαυρογορδάτος 1983, 80, Φατούρος 1983, 141.

¹³ Αλιβιζάτος 1983, 85-89.

¹⁴ Αλιβιζάτος 1984, 390.

¹⁵ Αλιβιζάτος 1984.

Έτσι το μετεμφυλιακό κράτος του ζητά και από τον πατέρα του Στέργιου να «αποκηρύξει το ίδιο του παιδί...» (σελ. 189) και όταν αρνείται τον αποκαλούν «εαμοβούλγαρο» (σελ. 189). Και στην Ελλάδα και αλλού, ιστορικά, οι εθνικές αξίες χρησιμοποιήθηκαν για να αποκρουστούν προκλήσεις κοινωνικού-ταξικού χαρακτήρα μέσα από την κάθετη διεισδυτικότητα των ιδεών του εθνικισμού σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. «Εαμοσλάβοι», «εαμοβούλγαροι» θα χαρακτηριστούν στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες μειωτικά-προσβλητικά οι ιδεολογικοί αντίπαλοι της κυρίαρχης δεξιάς, οι κομμουνιστές, λόγω αρχικών λαθεμένων θέσεων της ηγεσίας του ΚΚΕ, οι οποίες αργότερα αποσύρθηκαν και αποκηρύχθηκαν.¹⁶ Όσον αφορά τη μητέρα του, δέχεται και η ίδια τη βία από την ομάδα που επικρατεί, όταν οι χωροφύλακες ερευνούν με άγριο τρόπο το σπίτι της για να την τρομοκρατήσουν: «...μετά άρχισαν να χτυπούν την πόρτα να τη σπάσουν, άνοιξα, ήταν χωροφύλακες μόνον που δε με έριζαν κάτω, ούτε να ρωτήσω δεν επρόλαβα άνοιγαν πόρτες έμπαιναν στα δωμάτια αναποδογύριζαν τα έπιπλα γης μαδιάμ έκαναν το σπίτι... να μας φοβίσουν θέλουν, με είπε ο πατέρας σου, να μας σπάσουν τα νεύρα ζεύρουν ότι δεν έχουμε ιδέα πού είναι ο γιος μας...» (σελ. 186).

Η μητέρα του Στέργιου, αναφέρει τον τρόπο θανάτου του συζύγου της ύστερα από την πρόσκλησή του στο αστυνομικό τμήμα, βαθιά πονεμένη και αγανακτισμένη, γιατί αυτό το κράτος της στέρησε το παιδί αλλά και τον άντρα της και προβληματίζεται για τον τρόπο λειτουργίας του και τη στάση του απέναντι σε πολίτες που δεν έφταιξαν αλλά πρόσφεραν στην πατρίδα τους:

«...του είχαν ζητήσει να σε αποκηρύξει, Στέργιε, να αποκηρύξει το ίδιο του το παιδί κι όταν ο πατέρας σου τους emίλησε με λόγια τα οποία δεν ημπορούσαν να αντικρούσουν ένας νεαρός χωροφύλακας γύρισε και αποκάλεσε, ποιον, τον πατέρα σου «εαμοβούλγαρο» - ακούς «εαμοβούλγαρο» τον πατέρα σου!-, τότε εκείνος σηκώθηκε σήκωσε το μαστούνι του και ρίχτηκε να χτυπήσει τον χωροφύλακα μπαίνει ανάμεσά τους ο αξιωματικός και ευθύς ο πατέρας σου ανοίγει το παλτό του δείχνει τα παράσημά του και τους λέγει “ιδού ποίος είναι ο εαμοβούλγαρος”. Όμως όλο αυτό τον τσάκισε τον πατέρα σου δεν άντεξε η καρδιά του έπεσε στο κρεβάτι να κοιμηθεί και δεν ζύπνησε, έτσι τον βρήκαμε το άλλο πρωί χωρίς ψυχή τον είχαμε χάσει δια παντός, αγαπημένο μου παιδί» (σελ. 189).

Ο Γιάννης ο αδελφός του Στέργιου, υποχρεώνεται να αποδείξει έγγραφα την πίστη του στο μετεμφυλιακό ελληνικό κράτος αποκηρύσσοντας κάθε σχέση με τον αδελφό του:

«...να αποδείξετε και εγγράφως την αφοσίωσήν σας εις τα εθνικόφρονα ιδεώδη, κύριε αξιωματικέ, την πίστιν σας εις την Ελλάδα, τον Βασιλέα και τον Ελληνικόν Στρατόν, ιδού το χαρτί, υπογράψτε, σας παρακαλώ, ότι δεν έχετε, ούτε επιθυμείτε να έχετε οποιαδήποτε σχέσιν με τον κομμουνιστοσυμμοριτήν αδελφόν σας, ότι αποκηρύσσετε τας ιδέας και τας πράξεις του...» (σελ. 110).

Η εθνική ταυτότητα στο ελληνικό κράτος, εδραιώνεται όχι στη βάση ορισμένων παραδεκτών συντεταγμένων αλλά με βάση την ιδεολογία και τις πεποιθήσεις των Ελλήνων πολιτών πολλές φορές απροσδιόριστα, με αποτέλεσμα την καταπίεση και τον ασφυκτικό έλεγχο της μιας ομάδας και την κυριαρχία της άλλης, μέσα από συνεχή σύγκριση με στόχο τη διαφοροποίηση.

Το μετεμφυλιακό κράτος είναι σκληρό στην ομάδα την νικημένων πολιτών του και τη στιγμή που αναγκάζει τους ηττημένους του εμφυλίου να καταφύγουν αλλού ως πολιτικοί

---

¹⁶ Πεσμαζόγλου 2005, 26.

πρόσφυγες, εκπατρίζοντάς τους για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, δείχνει επιείκεια σε όσους κατά την κατοχή συνεργάστηκαν με τους κατακτητές και φροντίζει:

«περί λήψεως μέτρων επιείκειας δια τους εθνικόφρονας πολίτας, οι οποίοι μετασχόντας ενεργώς εις τον αγώνα κατά της κομμουνιστικής ανταρσίας, κατηγορούνται ότι διέπραξαν αδικήματα κατά τον ποινικόν νόμον» (σελ. 43).

Η πατρίδα

Από το πρώτο βράδυ που φτάνει στην Τασκένδη νιώθει έντονη τη νοσταλγία για την πατρίδα του, ενώ συνειδητοποιεί ότι δεν μπορεί καθόλου να επικοινωνήσει με την οικογένειά του, ούτε καν να τους γράψει ένα γράμμα.

Η νοσταλγία συνεχίζει να κυριαρχεί μέσα του και στους συντρόφους, για την Ελλάδα με εικόνες από τον τρόπο ζωής τους, τις συνήθειές τους, τον τρόπο ενδυμασίας τους που συνιστούν και το περιεχόμενο της ταυτότητάς τους:

«Εικόνες, ας εικάσουμε, από ένα χωριάτικο σπίτι εκεί στο βουνό, με μια μαυροντυμένη μάνα που ψήνει ψωμί και ευοδιάζει ο τόπος όλος, ή από ένα τρελό τρεχαλητό τριών μικρών ξυπόλητων αγοριών στην πλαγιά του βουνού, ή από ένα προχωρημένο ανοιξιιάτικο ηλιοβασίλεμα στο διάσελο, ή ακόμη από την ήρεμη επιστροφή των ζώων από τη βοσκή, ή από έναν γέροντα παππού που λέει ιστορίες από παλιούς πολέμους, ή από ένα πανηγύρι στην πλατεία του χωριού με κλαρίνα και ζουρνάδες και τραγούδια γάμου και χαράς» (σελ. 68).

Η χώρα υποδοχής

Η δεύτερη πατρίδα του είναι η Τασκένδη, η «πατρίδα από βαμβάκι» (σελ. 99), που την ονόμασε έτσι, όταν αντίκρισε τις απέραντες λευκές βαμβακοφυτείες της, αλλά και γιατί φαίνεται πιο απαλή και στοργική από την πραγματική πατρίδα που τους διώχνει: Όταν φτάνει με τους άλλους συντρόφους του στην Τασκένδη, είναι ήδη Οκτώβριος και η ατμόσφαιρα γύρω τους φαίνεται γνώριμη τους θυμίζει την πατρίδα τους: *«Ορισμένοι και ορισμένες μάλιστα από εσάς μπορεί και να παραπλανήθηκαν, να μπερδεύτηκαν από τη γνώριμη ατμόσφαιρα που τυλιγόταν απαλά γύρω σας»* (σελ. 115).

«Πατρίδα από βαμβάκι, την είχε πει ο γιατρός κι αυτή η ονομασία θαρρείς και τον γλύκαινε καθώς ερχόταν σε αντίθεση με την άλλη την πραγματική πατρίδα του, όμως ήταν από πέτρα και τον τσάκιζε» (σελ.99).

Ο Στέργιος ζώντας στην Τασκένδη αναπτύσσει μια διπολιτισμική ταυτότητα, καθώς δέχεται πολλά πολιτισμικά στοιχεία από τη χώρα που ζουν με τη σύζυγό του Σταυρούλα., διαβάσει τους ποιητές της, μαθαίνει τα ρωσικά, παρακολουθεί ταινίες στη Λέσχη Πολιτισμού της Πολιτείας και θέατρο στο Μέγαρο Θεάτρου- Όπερας-Μπαλέτου, (σελ. 237), μιλάει με το σοφό γέρο Καρσίμ που τον φροντίζει και μαθαίνει για παλιούς θρύλους, παραδόσεις και παραμύθια της περιοχής (σελ. 238-241).

Αλλά κι από την Τασκένδη που είναι η δεύτερη πατρίδα του, αναγκάζεται να φύγει για δεύτερη φορά σαν πρόσφυγας, επειδή έχει πέσει στη δυσμένεια του κόμματός του. Απογοητεύεται όταν για δεύτερη φορά δε μπορεί να επιστρέψει στην πατρίδα του λόγω της αλλαγής εκεί του πολιτικού σκηνικού:

«21^η Απριλίου, στρατιωτικό πραξικόπημα. Πατρίδα από πέτρα και πάλι. Τείχος και πάλι. Αδύνατη η επιστροφή. Τι θα κάνουμε;» (σελ. 98).

Αποφασίζει να μετακινηθεί με την οικογένειά του στα Σκόπια, για να είναι πιο κοντά στην πατρίδα του, που γι αυτόν είναι απαγορευμένη: *«Στα Σκόπια. Διακόσια τριάντα μόνο*

χιλιόμετρα από τη Θεσσαλονίκη, να μπορείς να φτάσεις στα σύνορα να δεις πέρα απ' αυτά να μυρίσεις να νιώσεις – πώς τη λένε αυτή την απαγορευμένη ελληνική λέξη; - πατρίδα» (σελ. 16).

Η ταυτότητα του Στέργιου

Ο Στέργιος, ο κεντρικός ήρωας του μυθιστορήματος είναι ένας οραματιστής, άδολος ρομαντικός επαναστάτης και ιδεολόγος, που ονειρεύεται ότι μπορεί ν' αλλάξει τον κόσμο και να τον κάνει πιο δίκαιο. Η ζωή του αλλάζει εξαιτίας των ρευστών πολιτικών καταστάσεων και η ταυτότητά του μεταμορφώνεται, όταν επιλέγει την αριστερή ιδεολογία, πολύ διαφορετική από αυτήν της υπόλοιπης οικογένειάς του. Σιγά σιγά βιώνει την αργή διάλυση όλων αυτών στα οποία είχε πιστέψει, καθώς το κόμμα, η οργάνωση, οι πρώην σύντροφοι, όλα αποδεικνύονται εύθραυστα και ψευδεπίγραφα, αλλά αποδομώντας την κομματική του ταυτότητα παραμένει πάντα ιδεολόγος και οραματιστής.

Ο Στέργιος δηλώνει Έλληνας από τη Μακεδονία (σελ. 20). Σύμφωνα με τον αφηγητή τα στοιχεία της ταυτότητάς του είναι:

«...ο γιατρός Σέργιος Χ., καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του πανεπιστημίου της Τασκένδης, Έλληνας από το αρχαίο κέντρο της Μακεδονίας... δεύτερη φορά πολιτικός πρόσφυγας...» (σελ. 24), ενώ περισσότερο πιστός από οποιοδήποτε άλλο όρκο που έχει δώσει ήταν «στον όρκο του Ιπποκράτη» (σελ. 100).

Στόχος της ιδεολογίας του είναι η δημιουργία ενός καινούριου κόσμου:

«...συμπρωταγωνιστές στη δημιουργία ενός καινούριου, καλύτερου, ηθικότερου, δικαιότερου κόσμου, φτιαγμένου αποκλειστικά για τον άνθρωπο και τις ανάγκες του... χωρίς αδικίες και ανισότητες...» (σελ. 37). Θα δήλωνε στον πατέρα του «...ότι ήταν ταγμένος να αλλάξει τον κόσμο, ένας αλλόκοτος ιεραπόστολος έτοιμος να υπερβεί τον κόσμο τούτο προκειμένου να τον ανεβάσει στον κόσμο των δικών του ιδανικών» (σελ. 53).

Η πίστη του στο κόμμα και στις υποσχέσεις που τους έχουν δώσει, σιγά σιγά κλονίζεται καθώς αντιλαμβάνεται ότι η παραμονή στην Τασκένδη δεν είναι προσωρινή, αλλά μόνιμη και πολλά από αυτά που πίστευαν αποδεικνύονται μάταια.

Η ταυτότητά του όμως η κομματική αποδομείται σιγά σιγά, και η πίστη στην ηγεσία του κόμματος κλονίζεται, καθώς βλέπει πρώην συντρόφους που ανήκουν στην ίδια ομάδα και πιστεύουν στην ίδια ιδεολογία, με πρόσχημα την «Ανακαταγραφή», που επιβάλλεται από την ηγεσία του κόμματος να αλληλοκατηγορούνται ανταλλάσσοντας πικρά λόγια μεταξύ τους, τα ίδια που κάποτε χρησιμοποιούσαν για την αντίπαλη ιδεολογικά πολιτική ομάδα. Νέος εμφύλιος αρχίζει ανάμεσα στους ίδιους τους συντρόφους του, του ίδιου κόμματος, που σπιλώνουν και χαρακτηρίζουν μειωτικά ο ένας τον άλλο. Είναι μια κοινωνία που δε δέχεται την αλήθεια του άλλου, ή δεν έχει μάθει να ακούει τον άλλο, ο οποίος άμεσα δηλώνεται προδότης ή εχθρός:

Με τα «Γεγονότα της Τασκένδης», το Σεπτέμβριο του 1955, ο γιατρός γίνεται το επίκεντρο όταν πιστός στο ιατρικό του καθήκον, περιποιείται τους τραυματίες και των δύο αντιμαχόμενων πλευρών τονίζοντας ότι είναι γιατρός για όλους για να πάρει όμως την απάντηση από τους συντρόφους του:

«Γιατρός για όλους; Αυτό είναι σορτοουνισμός... Να πάρεις θέση τώρα... Αυτά είναι μικροαστικές μπαγαποντιές...» (σελ. 288). Τελικά βάζεται απ' όλους, το κόμμα του δεν τον καλύπτει, ενώ του τίθεται το ερώτημα: «Με ποιους είσαι γιατρέ;» (σελ. 289).

Ο γιατρός δε μπορεί να πάρει θέση. Εκείνο που τονίζει είναι ότι είναι για πάντα πιστός στο όραμα και στο ιατρικό του καθήκον: «*EIMAI ME TO OPAMA. PANTA ME TO OPAMA*» (σελ. 293). Καθώς ξεγυμνώνεται από την κομματική ετικέτα και αποδομεί την κομματική του ταυτότητα, ο γιατρός παραμένει ο άνθρωπος με τις οικουμενικές ανθρωπιστικές αξίες και με την ιδεολογία του που προσπαθεί να κάνει πράξη.

Σε όλη του τη ζωή ασκεί έντονη κριτική στον εαυτό του, ενώ αισθάνεται ενοχή για το θάνατο του πατέρα του, κατανοώντας ότι είναι οι συνθήκες γύρω τους που τους παρασύρουν στη δίνη τους: «*Τελικά είμαστε όλοι θύματα αυτού του τρομερού εμφυλίου πολέμου που ακόμα εξακολουθούμε και τον πληρώνουμε όλοι μας κι εσείς εκεί κι εμείς εδώ*» (σελ. 297).

Συμπεράσματα

Στο βιβλίο του Μιχάλη Θεοδώρου αναδεικνύεται το άλλο πρόσωπο της μεταφοράς ελληνόπουλων στο ανατολικό μπλόκ ως θετικό στοιχείο για την εξέλιξή τους αλλά παραμένει η σκληρότητα του επαναπατρισμού. Τα παιδιά του εμφυλίου μεταφέρθηκαν κατά το χρονικό διάστημα 1946-1949 με απόφαση της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, με τη φροντίδα του Δημοκρατικού Στρατού και φυσικά μετά από τη συγκατάθεση των γονιών τους. Η ζωή στην Τσεχία είναι εξαιρετικά οργανωμένη σε αντίθεση με αυτήν στην Ελλάδα του επαναπατρισμού. Δεν αναφέρονται πολιτικές ή κομματικές συγκρούσεις αλλά ανθρώπινες στιγμές με έμφαση στη φιλία, στον έρωτα και στην οικογένεια.

Στο βιβλίο της Ελ. Χουζούρη, αναδεικνύεται το σκληρό μετεμφυλιακό πρόσωπο της Ελλάδας που δεν αναγνωρίζει κανένα δικαίωμα στους ηττημένους, ούτε καν την ελληνική εθνική τους ταυτότητα και τους αποδιώχνει με τον τίτλο του πολιτικού πρόσφυγα στις χώρες του ανατολικού μπλοκ. Ταυτόχρονα το βιβλίο με κριτική ματιά αποδομεί κομματικές ταυτότητες και υποτιθέμενες ιδανικές καταστάσεις στις χώρες υποδοχής, ενώ αναδεικνύει σταθερές ανθρώπινες και οικουμενικές αξίες που παραμένουν ισχυρές και πέρα από κομματικές ιδεολογίες ομάδων και πρέπει να χαρακτηρίζουν το σημερινό άνθρωπο. Αν δεχθούμε ότι η λογοτεχνία σύμφωνα με τις απόψεις των θεωρητικών συμμετέχει στη συγκρότηση ταυτοτήτων, τότε το βιβλίο της Έλενας Χουζούρη προτείνει με κριτική ματιά, μια ταυτότητα απόμακρη από φανατισμούς και διχαστικά διλήμματα οποιασδήποτε κομματικής ομάδας και με επίκεντρο τον ίδιο τον άνθρωπο και με κυρίαρχη ιδεολογία τις κυρίαρχες ανθρώπινες και οικουμενικές αξίες.

Προτάσεις

Ο λογοτεχνικός κανόνας στην εποχή μας προτείνεται γίνει πολυπολιτισμικός, με λογοτεχνικά βιβλία που εμπεριέχουν κι άλλες κουλτούρες και με αναγνώριση του Άλλου, ώστε η ανάγνωσή τους να διευκολύνει την κριτική ματιά και να συμβάλει στη διαπολιτισμική επικοινωνία. Τα δύο βιβλία διευρύνουν τον κανόνα καθώς ανταποκρίνονται στις κοινές και πανανθρώπινες αξίες, συντελώντας έτσι στη δόμηση σύγχρονων ταυτοτήτων αν λάβουμε υπόψη μας ότι η λογοτεχνία συμβάλλει στη διαμόρφωση της ταυτότητας.

Και τα δυο βιβλία από διαφορετική οπτική θίγουν το θέμα των πολιτικών προσφύγων και μπορούν να αποτελέσουν μια νέα διδακτική πρόταση-πρόκληση στο Λύκειο, διευρύνοντας και εμπλουτίζοντας το λογοτεχνικό κανόνα.

Πηγές

Θεοδώρου Μιχάλης (2012): *Από τις όχθες του Αλιάκμονα στον Μολδάβα*, Αθήνα: Εντός.

Χουζούρη, Ελ. (2009). *Πατρίδα από βαμβάκι*, Αθήνα: Κέδρος.

Βιβλιογραφία

- Αγγελίδης, Ο. (2000). «Οι πρόσφυγες από την πρώην ΕΣΣΔ και η εθνική τους ταυτότητα» Αλεξανδρούπολη, Ενδοχώρα.
- Αλιβιζάτος, Ν. (1983). «“Εθνος” κατά “λαού” μετά το 1940» στο: Τσαούσης Δ. επιμ., *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*. Αθήνα: Εστία, σ. 81-90.
- Αλιβιζάτος, Ν. (1984). «Καθεστώς “έκτακτης ανάγκης” και πολιτικές ελευθερίες, 1946-1949», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 382-394.
- Αποστολίδου, Β. (1997). *Κριτήρια επιλογής λογοτεχνικών βιβλίων για σχολική χρήση*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Βιβλίου.
- Βαμβούκας, Μ. (2002). *Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική. Έρευνα και Μεθοδολογία*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Βόντσα, Β. (2005): *Ο φιλόλογος ως διαμεσολαβητής των αρχών της Διαπολιτισμικής Αγωγής σ’ ένα περιβάλλον πολύγλωσσο και πολυπολιτισμικό Σεμινάριο 32*, 43-53.
- Γαραντούδης, Ε. (2005). «Η διδασκαλία της λογοτεχνίας στη Δευτεροβάθμια» στο: Κ. Μπαλάσκας και Κ. Αγγελάκος (επιμ.), *Γλώσσα και Λογοτεχνία στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση* (σ. 21-33), Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γκοτσόπουλος (1995). «Εθνικισμός και Εθνος» *Εκαπιδευτική Κοινότητα*, 30, 17-19.
- Duverger, M. (1990). *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών*. Μετ. Ν. Παπαδοδήμας. Αθήνα: Εθνικό κέντρο κοινωνικών ερευνών.
- Καγιαλής, Θ. (1994). «Η λογοτεχνία στη Μέση Εκπαίδευση: ο ρόλος της θεωρίας», *Εντευκτήριο 26*, 67-8.1
- Καρανάτσης, Κ. & Σταμέλος, Γ. (2011). *Εθνικές συνιστώσες και εκπαίδευση*, Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: www.elemedu.upatras.gr (29/3/2011).
- Κυριαζή, Ν. (1999). *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λέκκας, Π. (1989). «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα». *Τα Ιστορικά 11*, 313-317, Αθήνα: Μέλισσα.
- Μαυρογορδάτος (1983). «Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης», στο: Τσαούσης Δ. (επιμ.). *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*. Αθήνα: Εστία, σ. 69-80.
- Πάλλα, Μ. (1992). Η ανάλυση περιεχομένου, *Φιλολόγος*, τχ. 67, 45-54.
- Περπιράκη, Μ. (2010). *Η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στα σχολικά εγχειρίδια, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Γυμνασίου*. Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ.
- Πεσμαζόγλου, Στ. (2005). «Η μυθολογική θεμελίωση του νεοελληνικού κράτους» στο: Εταιρεία Σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού. *Μύθοι και ιδεολογήματα στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη, σ. 19-35.
- Saatci, M. (2002). Nation-states and ethnic boundaries: Modern Turkish identity and Turkish-Kurdish conflict. *Nations and Nationalism 8*, 449-564.
- Τζιόβας, Δ. (1998). *Παράδοση ή κανόνας; Δημοσίευση: 12/07/1998*. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=101175>, (10/9/2010).
- Τζούμα, Α. (2007). *Εκατό χρόνια νοσταλγίας. Το αυτοβιογραφικό αφήγημα-έθνος*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Φατούρος, Α. (1983). «Κοινωνία και κράτος στις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας», στο: Τσαούσης Δ. (επιμ.). *Ελληνισμός- Ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*. Αθήνα: Εστία, σ. 121-141.